
EDMUND BURKE

MUHAFAZAKÂRLIK, AYDINLANMA VE SİYASET

•
Fatih Duman*

Anglo-Amerikan dünyasındaki, genel olarak muhafazakârlık ve spesifik olarak Edmund Burke'e (1729-1797) ilişkin literatürün¹ zenginliği göz önüne alındığında bu yazı, Burke'ün düşünceleri ve onunla ilgili farklı okumalar/yorumlar hakkında bir derkenar olarak düşünülmelidir.

Muhafazakârlığın hâlâ aktüelliğini koruyan hatta gittikçe artan bir popülerlik kazanmaya başlayan ilk metinlerini üreten Edmund Burke'ün düşüncelerinin, muhafazakâr düşünce geleneğinin gittikçe güçlendiği günümüzde ele alınmasının önemli olduğunu düşünüyorum. Bir diğer deyişle, tarihte kalmış ve üstü örtülmüş bir düşünürden değil, farklı şekillerde günümüzde tekrar okunan ve yorumlanan, düşüncelerinin önemi vurgulanan bir 'filozof' ve 'devlet adamı'ndan bahsediyoruz. Bu

---

* Araş. Gör., Gazi Üniversitesi, Çorum İ.İ.B.F

¹ Burke üzerine, yirminci yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle son çeyreğinde, farklı yaklaşım açlarına sahip yazarların gittikçe artan sayıda çalışması mevcuttur. Bu çalışmalarını konularına göre derleyen iki bibliyografik eserin bulunması bu konudaki entelektüel üretimin kanıtıdır: Bkz. Leonard W. Cowie, *EDMUND BURKE 1729-1797 A Bibliography*, London: Greenwood Press, 1994; Clara I. Grandy, *Edmund Burke, A Bibliography of Secondary Studies to 1982*, New York: Garland Publishing Co., 1983.

noktada geleneksel muhafazakârlar da, neo muhafazakârlar da Burke'ü önemsemekte ve onun düşüncelerini kendi politik söylemlerine eklememeye çalışmaktadırlar.

Bir 'siyasal ideoloji'², bir 'düşünce geleneği'³, bir 'üslup'⁴ ya da bir 'mizaç'⁵ olarak modern muhafazakârlıktan bahsettiğimizde, ilk atf yapılan isim, Aydınlanma Çağı ve Fransız Devrimi gibi modernliğin temel uğraklarına rastlayan tarihselliği sebebiyle Edmund Burke olmaktadır. Burke felsefî alanda Aydınlanma Çağı'nın, siyasî alanda Fransız Devrimi'nin yarattığı dönüşümlere çok erken tepki gösteren bir düşünür olması sebebiyle önemlidir. Aydınlanma rasyonalizmine ve onun siyasal sonucu olarak gördüğü Fransız Devrimi'ne ilişkin erken dönem eleştirileri⁶ kendinden sonraki düşünürlerce tekrarlanmış ve bu konuda bir başlangıç noktası olarak Burke'e atf yapılmıştır.⁷ Burke'e yönelik bu ilginin bir sebebi de Burke'ün devrim hakkındaki öngörülerinin büyük ölçüde gerçekleşmiş olmasıdır. Burke'ün düşüncelerindeki aristokratik ton ve sosyal-siyasal kuramı içinde aristokrasinin önemli yeri, sadece bu açıdan ele alırsak, Burke'ü tarihte kalmış bir düşünür yapmaktadır. Çünkü savunmak istediği toplumsal biçimler aşağı yukarı bütünüyle silinmiştir. Ancak bu noktada önemli olan, bu aristokratik biçim değil, Burke'ün sosyal-siyasal kuramının temelinde yer alan, epistemolojide ve siyasette rasyonalizm karşıtı yöntemsel bakış açısı ve bunun sonraya etkileridir.

Burke'ün çağdaşı olan çeşitli düşünürlerin kitapları Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen, Burke'ün eserleri ya da Burke üzerine yazılmış

² H. Bahadır Türk, "İdeoloji", ed. Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yay., 2003, s. 122-123.

³ İlk ve en önemli ifadesini Burke'ün Fransız Devrimi'nin rasyonalist ve devrimci niteliğinin eleştirisinde bulan *Anglo-Amerikan muhafazakârlık geleneğini*, aktüel siyasal tartışma konularına yaklaşımlarıyla değil, bu yaklaşımları üreten akıl, toplum ve siyasete ilişkin temel felsefî ön kabulleriyle ele alan bir çalışma için bkz. Bekir Berat Özipek, *Muhafazakârlık -Akıl Toplum Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 2004.

⁴ Robert Nisbet, "Muhafazakarlık", çev. Erol Mutlu, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, der. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Ankara: Ayraç Yayınları, 1997, s. 93-94; Ahmet Çiğdem, *Taşra Epiği*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2001, s. 36.

⁵ Peter Viereck, *Conservatism: From John Adams to Churchill*, Princeton: Van Nostrand Reinhold Comp., 1956, s. 12-15.

⁶ Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Oxford - New York, Oxford University Press, 1993. Burke'ün bu klâsik eseri 1 Kasım 1790 gibi çok erken bir tarihte basılmıştır. Altı ay içinde on dokuz bin satan kitap, Eylül 1791'de on birinci baskıya ulaşmıştır.

⁷ "Burke'ün *Reflections*'ı muhafazakâr düşüncenin temel metnidir. Bu aynı zamanda muhafazakâr düşüncenin en belagatli ifadesidir ve kuşkusuz en güçlüsüdür. Ve bu metin, özü bakımından muhafazakâr geleneğin en üstün referans metni olarak kalmıştır." Philippe Beneton, *Muhafazakarlık*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 13.

herhangi bir eser çevrilmemiştir. Örneğin, Thomas Paine'in, *İnsan Hakları (The Rights of Man)*⁸ kitabı çevrilmiş ancak kitabın kendisine cevap olarak yazıldığı *Reflections* çevrilmemiştir; Rousseau, Voltaire, Condorcet, Diderot vb. gibi dönemin Fransız filozofları çevrilmiş ancak bunların baş düşmanı olan Burke çevrilmemiştir. Bu durumda Türkiye'deki entelektüel atmosferin ilerici-gerici ikileminin yarattığı reflekslerle hareket etmesi ve muhafazakârlığın gerçilikle özdeşleştirilmesinin etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye'ye yansımamış olsa da, Batı'da Burke üzerine olan literatür birbirinden farklı okumalar/yorumlar üretmiştir. Bu durumda, Burke'ün yazılarında ve konuşmalarında kullandığı dilin çok sarih olmamasının, dilde mecaz, alegori ve sembollerin yoğun kullanılmasının da etkisi vardır. Üsluba ilişkin bu durumun yanında Burke'ün kendisi, eserlerinde açıkça görülebilen dört başı mamur bir kuramsal çerçeve oluşturmamıştır. İkincil kaynakların çoğunda bu durum, Burke'ün temelde formülleştirme, soyutlama, genelleme vb. gibi rasyonalizme atfettiği ve çok sert eleştirdiği ifade biçimlerini ya da yöntemsel araçları kullanmamasına dayandırılmakta ve bunun, Burke'ün metinlerinin hiçbir kuramı içermeyen dağınık edebî ifadeler şeklinde anlaşılması gibi yanlış bir sonuca götürdüğü belirtilmekte ve buna karşı okuyucular uyarılmaktadır. Teori karşıtı bir düşüncünün teorisinden bahsetmenin zorluğu ortadadır. Dilin inceliklerini kullanmayı seven güçlü bir hatibe ait olan Burke metinleri bu sebeple oldukça uğraştırıcıdır.

Burke üzerine yapılan çalışmalar genelde belirli kavramlar etrafında şekillenmektedir. Ancak, bu kavramlardan bazılarının öne çıkarılması ya da bir kavram merkeze alınarak Burke'ün ele alınması farklı Burke yorumlarını/okumalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada farklı Burke okumalarının kendi 'tarihselliklerine' de dikkati çekmek gerekir. 19. ve 20. yüzyıl boyunca yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmeler, politikacı ve filozof olarak Burke'ün ele alındığı yorumları etkilemiştir. Örneğin, Burke'ün, Warren Hastings davası sebebiyle ülkesinin Hindistan politikası üzerine yazdıkları ve savundukları ya da İrlanda'daki Katolik çoğunluğun uğradığı haksızlıklar üzerine yazdıkları, Britanya İmparatorluğu gücünü koruduğu ve genişlemesini sürdürdüğü sürece çok önemsenmemiştir. Ancak

---

⁸ Thomas Paine, *İnsan Hakları*, çev. Mehmet Osman Dostel, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.

Fransız Devrimi eleştirisi, 1918 gibi erken bir tarihte Bolşevizme karşı bir cevap olarak kullanılmıştır. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde yine arka plâna atılan Burke'ün düşünceleri, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde totalitarizm ve keyfi iktidar eleştirisi bağlamında yine aktüelleşmiştir. Ancak bu süreçte geleneksel muhafazakârlık ve neo muhafazakârlık arasındaki bölünme, Burke'ün düşüncelerinin yorumlanması açısından farklılıklar yaratmıştır. Kısacası, Burke yorumlarının tarihselliğini her zaman göz önünde bulundurmak gerekir.

Burke'ün düşüncesi Aydınlanma rasyonalizmi ve Fransız Devrimi'ne karşıtlık temelinde şekillenen toplumsal yapı ve düzen anlayışı ve bu ikisinden hareketle oluşturulan sosyal-siyasal kuram etrafında şekillenmektedir. Burke açısından Aydınlanma ile Fransız Devrimi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Burke'e göre, Fransız Devrimi'ni mümkün kılan Aydınlanma'nın ilkeleridir. Bu açıdan Burke'ün genel bir ifadeyle Aydınlanma felsefesine karşı geliştirdiği felsefi-epistemolojik kuramsal perspektif (bazı açılardan post-modernizmin Aydınlanma eleştirisini çağrıştırmaktadır ve aynı zamanda pre-modern ile post-modernin ilginç yaklaşmasını yansıtır) ile Fransız Devrimi'ne ilişkin toplumsal ve siyasal çözümlenmeleri arasında teorik bir bütünlük vardır. Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, Burke'ü günümüze taşıyan temel noktanın da bu iki konu etrafındaki çözümlenmeleri olduğunu tekrar belirtmek gerekir. Ancak özellikle Aydınlanma rasyonalizmine ve Fransız Devrimi'ne karşı çıkan Burke, Aydınlanma'nın İskoç versiyonunun kuramsal çerçevesinden hareket etmekte ve İngiliz ve Amerikan devrimlerini onaylamaktadır. Aralarındaki farklılıklara rağmen, 18.yüzyıl İskoç düşünürlerinin (Hutcheson, Hume, Smith, Reid, Ferguson, Robertson vb.) 'ahlâk felsefesi' ve 'sosyal teori' çerçevesinde oluşturdukları sosyo-politik dil, Burke'ün Fransız Devrimi'ne yönelik çözümlenmelerini doğuran kuramsal çerçevenin üzerine oturduğu dildir. Kısacası, Burke'ün sosyal-politik kuramının temelleri, İskoç Aydınlanması düşünürlerinin geliştirdikleri teorik çerçeveye oturan estetik, epistemoloji ve tarih anlayışında bulunmaktadır. Bu açıdan Burke, her ne kadar muhafazakârlığın kuruculuk payesini taşısa da, liberal bir geleneğin kuramsal kökenleriyle de ciddi bir bağlantıya sahiptir.

Burke'ün, Fransız Devrimi'nin yarattığı ivedilik içinde birey ve toplum ilişkisi, toplumsal değişim araçları ve değişimin niteliği, devrim-evrim sorunu, otorite ve özgürlük ilişkisi gibi doğrudan sosyal ve siyasal

dönüşüme ve düzen sorununa ilişkin konularda yaptığı çözümlenmeler epistemoloji, ahlâk, tarih, din, aristokrasi, mülkiyet ve sivil toplum gibi temel tartışma alanlarındaki düşünceleriyle ilişkilidir (Örneğin, Burke'e göre, toplumsal değişimin doğasına ve araçlarına ilişkin tartışma en açık şekilde devrim ve sivil toplum çatışmasında yansıtılır). Burke'ün bu düzeydeki çözümlenmeleri 19. yüzyılda temelleri atılan 'sosyoloji' biliminin toplumsal düzen ve değişim konusundaki bakış açısı ile ilginç benzerlikler göstermektedir. Burke'ün metinlerindeki insan ve topluma ilişkin bazı temalar, daha sonra Fransız (Louis de Bonald, Joseph de Maistre, Hugues Felicité de Lamennais, François René de Chateaubriand) ve Alman (Justus Möser, Adam Müller, Friedrich Carl von Savigny) muhafazakâr düşüncesiyle birlikte, 19. yüzyılda oluşmaya başlayan sosyolojinin temel önermelerini etkilemiştir: Toplumsal olanın önceliği, toplumsal unsurların işlevsel karşılıklı bağımlılığı, kutsal olanın gerekliliği, aracı cemiyetlerin önemi, toplumsal düzensizlik korkusu vb. Burke'ten başlayarak muhafazakâr düşünürlerin ahlâkî-dinî-siyasî sebeplerle övmek suretiyle saptadıkları tema ve önermeler, farklı güdüler altında 19. yüzyılda yeni bir toplum biliminin temelini oluşturmuştur.⁹

BURKEÇÜ MUHAFAZAKÂRLIK

Muhafazakârlık teriminden ne anlamak gerektiğine ilişkin tartışmalar basit bir etimoloji sorununu aşan, kavramı çok farklı şekillerde yeniden inşa eden yaklaşım açılarını barındırmaktadır. Muhafazakârlık bir siyasal doktrin ya da ideoloji mi yoksa çeşitli ideolojilere eklenilebilen bir tavır, tutum ya da eğilim midir? Bir diğer deyişle, diğerlerinden ayrı kendine has ilkelere sahip bir dünya görüşü müdür yoksa çok farklı dünya görüşlerinde açığa çıkabilen bir psikoloji, bir ruh hali midir? Literatürde bu ve benzeri tartışmalar muhafazakâr tezler açısından 'ilklik' payesi atfedilen Burke'e ilişkin olarak da yapılmaktadır. Çünkü Burke'ün nasıl anlaşılacağı muhafazakârlığın nasıl anlaşılacağı ile doğrudan ilişkilidir. Kısacası, Burke'ün okunma biçimi muhafazakârlığa bakışın temel parametrelerini açığa çıkarır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Burke'ü önemli kılan, Aydınlanma rasyonalizmi ve Fransız Devrimi karşısındaki duruşu ve yeni oluşan düzen karşısında sadece Fransa için değil bütün Avrupa devletleri için eski dü-

⁹ Nisbet, "Muhafazakarlık", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, s. 111- 127.

zeni yani *Ancien Régime*'i* savunmasıdır. Bu savunu temelinde gerek Burke gerekse muhafazakârlık, radikal değişim-tedricî değişim ikileminde ele alınmaktadır. Buna göre Burke'ü muhafazakârlık, Aydınlanma filozoflarının rasyonalist düşünceleri üzerinde yükselen Fransız devrimci radikal kopuşuna karşı İngiliz Devrimi'nde simgelenen evrimci toplumsal dönüşümün savunusudur. *Reflections*'ın ana hedefi Fransız devrimcilerinin geçmişi tamamen tasfiye ederek 'çıplak akıl'la yeni bir toplumsal düzen kurma çabalarıdır. Burke, bazı Whig parlamenterlerinin yapmaya çalıştığı gibi İngiliz ve Fransız Devrimleri arasında benzerlik kurma çabalarını reddeder. Ona göre, 1688 İngiliz Devrimi bir hanedanın yerine bir başkasını geçirmiş ancak yeni bir egemenlik biçimi ya da toplumsal düzen kurmak amacıyla olmamıştır. Devrimin temel amacı, kralın tecavüzüne karşı İngilizlerin geleneksel özgürlüklerini muhafaza etmektir. Bir diğer deyişle, devrim siyasal düzeyde ve eski düzeni muhafaza etme amacıyla olmuştur; yüzyıllar boyunca biriken tarihsel tecrübenin içinde erdemleri ve bilgeliği barındıran geleneksel kurallarını, toplumsal dokunun temel taşlarını yıkmaya amacı gütmemiş, sağduyunun ve zorunluluğun bir eseri olarak tarihin sürekliliğini yeniden sağlamıştır. Oysa Fransız devrimcileri ülkeyi düz beyaz bir kağıt olarak görme kibirliliğini göstermiş ve insanî/toplumsal şeylerin karmaşıklığını göz ardı eden soyut aklın ürettikleri temelinde her şeyi yeniden inşa etmeye girişmişlerdir.¹⁰

Bu devrimci kopuş eleştirisinden hareketle bazı Burke yorumcuları, her dönem ve yer için geçerli olabilecek bir Burke'ü muhafazakârlık tanımlamasına yönelirler. Buna göre, Burke'ün muhafazakârlığını tanımlayan temel nokta, Fransız devrimcilerinin radikal değişim savunusu karşısında geleneksel toplumsal dokuyu zedelemeyecek tedricî değişim-

* Eski düzen, genel olarak Fransız Devrimi'nden önceki mutlakiyetçi sosyo-ekonomik yapıyı bir bütün olarak ifade etmek için kullanılır. O'Gorman'a göre, Burke'ün tek amacı eski düzenin tekrar kurulmasıdır: "(Burke) geçmişin geleneksel anayasasını yeniden canlandırmak istedi, ne daha azı ne de fazlası." Frank O'Gorman, *Edmund Burke -His Political Philosophy-*, Bloomington & London: Indiana University Press, 1973, s. 66. Ancak Burke'ün bir Whig parlamenterisi olarak kralın yetkilerinin sınırlandırılmasını savunduğunu, 1688 *Glorious Revolution*'ın eserini benimsediğini ve siyasi kariyerinin 'liberal reformcu' kimliğine daha uygun olduğunu belirtmek gerekir.

¹⁰ Burke bu değerlendirmeleri yaparken birey-toplum karşılaştırmasından hareket etmektedir. Hayatın ve toplumun karmaşıklığının karşısında insan aklının sınırlılıklarına vurgu yaparak bir bütün olarak toplumun ürettiklerini önemsemektedir. Dolayısıyla önemli olan, bireyin sınırlı bilgi ve tecrübesiyle ürettikleri değil, kendini geleneklerde ve tarihsel sürekliliğin kurumsal yapılarında açığa vuran, çağların ve kuşakların genel sermayesiyle ürettikleridir. Bkz. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, s. 87.

den yana (gradualist) olmaktadır.¹¹ Bu anlamda muhafazakârlık değişim karşıtlığı ya da her ne şekilde olursa olsun eskiye bağlılık olarak değil, belli bir değişim türünü savunmak olarak anlaşılmaktadır. Burke, 'en güçlü doğa yasası' olarak gördüğü 'büyük değişim yasası'na uygun hareket etmeyi savunur.¹² Bu sebeple Burke'e göre, "bazı değişim araçlarından yoksun olan bir devlet onu muhafaza etme araçlarından da yoksundur"¹³. Burke'ün muhafazakârlığına yönelik bu yaklaşım tarzı, tedricî değişime maruz kalanın ve değişimle ulaşılacak istenenin niteliğinden bağımsız bir çözümleme sunmaktadır. Bu sebeple Welsh, pratikteki başarısızlığından bağımsız olarak Burke'ün "Fransız Devrimi yorumunun ve daha genel muhafazakâr felsefesinin büyük ve dayanıklı bir miras"¹⁴ bıraktığını söyleyebilmektedir. Benzeri bir yaklaşım açısına sahip olan Ian Hampsher-Monk ise, biçimsel (procedural) ve özsel (substantive) muhafazakârlık arasında yaptığı ayırmadan hareket eder. Buna göre biçimsel muhafazakârlık, ulaşmak istediği herhangi bir ideal ya da özsel olarak iyi olan ve korunması gereken belirli bir kurum tanımlamaz; var olan kurumsal yapı her ne olursa olsun onu korumak ve sadece tedricî bir değişime izin vermek ister. Özsel muhafazakârlık ise, tam tersi şekilde, belirli bir kurumlar ve pratikler setini doğru ve gerekli bularak muhafaza etmeye çalışır. Hampsher-Monk, Burke'ün sabit ilkeler koymadığını, değiştirilemez kurumsal düzenlemeler tanımladığını söyleyerek onu biçimsel muhafazakârlık modeline yerleştirir.¹⁵ Michael Freeman da benzeri bir sonuca ulaşarak, Burke'ün siyasal radikalizm karşıtı bir 'genel muhafazakâr teori' geliştirdiğini ve Burke'ü yirminci yüzyıla taşıyan özelliğinin bu olduğunu belirtir. Freeman'a göre bu genel muhafazakâr teori, spesifik bir tarihsel ve siyasal harekete karşı değil, bütün radikal teorilerin soyutlanması olan bir 'genel radikal teori'ye karşı oluşturulmuştur. Burke'ün kendi tarihselliği içinde bu genel muhafazakâr teori Fransız Devrimi'nin radikal ideolojisine karşı savunulmuştur. Günümüze değin gelen süreçte ortaya çıkan radikal siyasî teorî ve hareketlere karşı

---

¹¹ Jennifer M. Welsh, *Edmund Burke and International Relations -The Commonwealth of Europe and the Crusade against the French Revolution-*, New York: St. Martin Press, 1995, s. 94.

¹² A.g.e. s. 93.

¹³ Burke, *Reflections on the Revolution in France*, s. 21.

¹⁴ Welsh, *Edmund Burke and International Relations*, s. 167.

¹⁵ Ian Hampsher-Monk, *The Political Philosophy of Edmund Burke*, London: Longman, 1987, s. 28.

Burke'ün geliştirdiği muhafazakâr toplum ve siyaset teorisi işlevselliğini ve açıklayıcılığını korumaktadır.¹⁶

Burke'ün muhafazakârlığına ilişkin yukarıda belirttiğimiz okuma biçimleri, farklı kavramlarla ifade etseler de, belirli bir muhafazakâr siyaset anlayışını doğurmaktadır. Buna göre siyasetin bir ideal düzeni kurmanın aracı olarak düşünülmesi çok yanlıştır ve bu tür çabalar her zaman hüsranla sonuçlanır. Siyaset toplumsal alanı, üstünde istediği gibi çalışabileceği bir yer olarak göremez; her zaman mevcut toplumsal düzenin içinden düşünmelidir. Siyaset teorik açıdan en iyi anayasaya değil, yüzyıllar içinde değişen tarihsel koşulların belirleyiciliğinde oluşan anayasaya dayanmalıdır. Çünkü teorik olarak en iyi anayasa ya da sabit bir form, bir ideal yoktur; sadece doğal bir 'büyüme yasası' vardır. Dolayısıyla siyaset, tarihsel değişim içinde tarihsel sürekliliği sağlamayı amaçlayan, sağduyuya dayanan 'muhafaza etme, düzeltme, dengeleme ve ayarlama' gibi eylemlere indirgenmiştir. Muhafazakâr siyaset mevcut toplumsal yapıda kargaşa yaratacak, 'düzen' ve bu düzen içinde oluşan 'anlam'ı zedeleyecek siyasî tasarrufların karşısındadır.

Tedricî değişimden yana ya da biçimsel muhafazakâr şeklindeki bir Burke okuması, onun Fransız Devrimi'ne karşıtlığını ilginç bir şekilde sadece devrimin hızına olan karşıtlık şeklinde yorumlamanın yolunu açmaktadır. Dolayısıyla, Burke'ün itirazı, devrimin sosyal ve siyasal amaçlarına değil bu amaçlara ulaşmadaki yöntemine ilişkin olarak görülecektir. Bu şekilde muhafazakârlığın toplumsal ve siyasal değişime dair, muhtevası olmayan bir ilke olarak tanımlanması, kavramı tarihsel bağlam(lar)ından kopartarak muhafaza edilmesi söz konusu olan şeyin niteliği kökten farklı bile olsa, değişik zaman ve mekâna ait birbirinden çok farklı *status quo*'larla uyuşabilir kılacaktır. Tedricî değişime izin veren bir *status quo* savunuculuğu olarak muhafazakârlık liberalizme de, sosyalizme de eklenilebilir. Kurumsal yapının stabilizasyonu liberalizm için olduğu kadar sosyalizm için de geçerlidir. 'Sürekli devrim'in kendi iç çelişkisi devrimci muhafazakârlık gibi bir kavramı doğurmuştur. Bu sebeple böyle bir muhafazakârlık anlayışı ayrı bir ideoloji olarak tanımlanamaz. Liberalizm ve sosyalizmin yanında ayrı bir siyasal ideoloji olabilmesi için nasıl bir düzenin korunacağı ve hangi yöndeki deği-

¹⁶ Michael Freeman, *Edmund Burke and the Critique of Political Radicalism*, Chicago: University of Chicago Press, 1980, s. 4-5.

şimin arzulanır olduğu gibi soruları cevaplayan bir muhafazakârlık gerekir. Bu cevapları vermeyen bir muhafazakârlık; 'tarih', 'gelenek', 'organik hatta otantik bir toplum', 'verili anlam dünyası' vb. gibi teorik kayıtlarını bir yana bırakarak kendisini mevcut duruma göre uyarlayan bir durumsal siyasete yönelecektir.

Yukarıdaki yaklaşıma karşı çıkan ikinci bir Burke okuması daha vardır. Buna göre biçimsel muhafazakârlık bağlamındaki Burke okuması, kendi politik söylemine eklemleyebilmek için onu tarihsel bağlamından kopartmakta ve temel düşüncelerini göz ardı ederek bunların üstünü örtmektedir. Buna göre yukarıdaki değerlendirme biçimi, Burke'ün yazılarında açık bir kuramın olmaması, Burke'ün kamusal politikalar konusundaki düşüncelerinin politikacı ve devlet adamı kimliği sebebiyle zaman zaman farklılaşması gibi sebeplerle onu, sistematik bir kuramsal düşünceye sahip olmayan pragmatik bir düşünür olarak sunmaktadır.¹⁷ Oysa tam tersine; estetik, epistemolojik, moral, sosyal ve politik alana ilişkin düşünceleri arasında iç tutarlılığa sahip sıkı bağlantılar olan ve politik hayatı boyunca karşı karşıya geldiği Amerika, Hindistan, İrlanda ve Fransa sorunlarına, savunduğu düşüncelere uygun yorumlar getiren ve bunları uygulamaya çalışan bir Burke vardır. Bir diğer deyişle, Burke'ü muhafazakârlığın evrene, insana, topluma ve siyasete dair temel tezleri vardır ve bu tezleri koruyacak davranışları ve düzenlemeleri destekler. Burke, Aydınlanma rasyonalizmine ve akıl anlayışına karşı 'önyargı (prejudice)', 'içgüdü (instinct)', 'gelenek (tradition)', 'tahayyül/ingelem (imagination)' vb. gibi kavramlar çerçevesinde eleştiriler getirmektedir. Bu eleştiriler temelinde savunduğu epistemolojik ve moral perspektif üzerinde yükselen insan, toplum ve siyaset anlayışı bu yaklaşımın temlini oluşturur. Burke'ü muhafazakârlık bu felsefi ön kabullere dayanan bir düzeni savunur; sadece mevcut olduğu için herhangi bir düzeni değil.

AYDINLANMA, AKIL VE ELEŞTİRİSİ

Kaba olarak, 18. yüzyıla atıfla kullanılan Aydınlanma Çağı'nın bir diğer adı Akıl Çağı'dır. Aydınlanma düşüncesinin kendi içindeki evrimi-

¹⁷ Burke'ün siyaset felsefesinin 'faydacı' yorumlarının eleştirel bir perspektifle değerlendirmesi için bkz. Joseph L. Pappin III, *The Metaphysics of Edmund Burke*, New York: Fordham University Press, 1993, s. 22-51. Faydacı yaklaşıma karşı çıkan yorum Burke'ü, Aristoteles, Cicero ve

mini¹⁸, farklı ülkelerdeki farklı düşünce geleneklerini¹⁹ ve her bir filozofun, bilim adamının ya da düşündürün Aydınlanma içindeki yerini bir kenara bırakarak, bu adlandırmadan hareketle Aydınlanma'nın en önemli birleştirici ve merkezî kavramının 'akıl' olduğunu söyleyebiliriz.²⁰ Aydınlanma düşüncesi gelenek ve dinde somutlaşan mit ve hurafeye karşı, tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş bir kavram olmaktan çok bütün özneler için geçerli evrensel bir kategori olan aklın gücünü savunmuştur.²¹ Bu rasyonalist bakış açısı, bireysel ve toplumsal yaşamı anlamlandırmada ve düzenlemede duyu, duygu, içgüdü, inanç, önyargı, vb. gibi kategoriler yerine ilk ve temel bilgi kaynağı olarak akli ön plâna çıkarır. Buna göre soyut bir biçimde akıl yürütme yoluyla var olanlar hakkında kesin ve reddedilemez yanıtlara ulaşılabilir. Bilginin tek kaynağı akıldır; bilim de temelde akıl yoluyla oluşturulmuş olan tündengelemsel bir sistemdir; doğruluğun tek ölçütü ise mantıksal tutarlılıktır. Bu sebeple her konuya uygulanabilecek mantıksal, yani rasyonel bir yöntem vardır ve bu yöntem bize doğru açıklamaları sağlayacak tek bilgilenme yoludur.²² Aklın gücüne olan inanç, akılcı esaslara dayalı bilimsel düşüncenin gelişmesiyle bireyi sınırlayan gelenek ve dinin eleştirilmesini ve toplumsal yapının aklın gösterdiği yönde dönüştürülmesini gündeme getirmiştir. Buradaki model tüm insanlık için önerilen kozmopolit bir modeldir. Çünkü herkes aynı akla sahip olduğundan, aynı rasyonelliği sergilediğinden, sonuçta herkes aynı doğru sonuçlara ulaşmak durumundadır.

Aquinumlu Thomas çizgisindeki doğal hukuk geleneğine yerleştirir. Buna göre Burke'un temel siyasal ilkeleri, doğal hukuk geleneği ile ilişkisinden ayrı anlaşılabilir.

¹⁸ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 21-22.

¹⁹ Aydınlanma içindeki farklı damarlar ve bunların her biri üzerine yapılmış çalışmaların eleştirel bir analizi için bkz. Christopher M. Gray, "Enlightenments and Counter-Enlightenments", *Orbis*, Volume 48, Issue 1 (Winter 2004), s. 178-191.

²⁰ Aydınlanma'da bir dönüm noktası olarak kabul edilen Kant'ın 'Aydınlanma Nedir?' sorusuna cevabı, aklın insanın özgürleşmesindeki önemini ortaya koymaktadır: "Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun sebebi de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığı ve yürekliliği gösteremeyen insanda aranmalıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! Sözü imdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır." Immanuel Kant, "'Aydınlanma Nedir?' Sorusuna Yanıt (1784)", *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1984, s. 211.

²¹ MacIntyre, Aydınlanma projesini, gelenek ve dinin eleştirisinden hareketle, "objektif bir ahlâkın rasyonel temellerinin ortaya çıkarılması" olarak sunar: Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Indiana: University of Notre Dame Press, 1984, s. 113.

²² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000, s. 30-31, 99-100.

Aydınlanma'yı Avrupa'nın farklı ülkelerinde değişik biçimlerde, ortak düşünceleri ve tavırları bulunmayan düşünürlerce oluşturulmuş bir entelektüel atılım olarak kabul edersek²³ yukarıdaki akıl anlayışının, kimi zaman daha genel bir düzeye taşınarak bir tür Aydınlanma yorumu olarak sunulan Fransız Aydınlanması'na atfedildiğini söyleyebiliriz. Buna göre, aklın düzeniyle doğanın düzeni arasında bir denklik vardır. Aklı kullanarak, var olan toplumsal düzenin rasyonel eleştirisi yapılabilir ve görünenlerin ötesindeki doğal gerçekliğe ulaşılabilir. Bu şekilde insana ve toplumsal ilişkilere dair doğal yasalara ulaşarak, toplumsal kurumların bu rasyonel yasalara göre yeniden inşa edilmesiyle, insanlar tarihsel olarak malûl oldukları bütün sorunlardan kurtulabilirler.²⁴ Dolayısıyla, yapılması gereken, ilke olarak bütün insanların kullanabileceği bir yeti olan akli kullanarak var olan bütün toplumsal kurumların eleştirilmesidir.

Burke'ün düşünceleri, yukarıda kısaca zikrettiğimiz Aydınlanma rasyonalizmine karşılık temelinde şekillenmiştir. Burke soyut akla karşı 'tahayyül/ingelem', 'önyargı', 'içgüdü' ve 'gelenek' gibi kavramların ön plânda olduğu bir epistemolojiyi savunur. Aydınlanmacı rasyonalistleri 'metafizikçiler' olarak niteleyen Burke, soyut aklın ürettiklerinin karşısına geleneğin, tarihin ve önyargının ürettiklerini çıkartır. Burke'ün amacı bir hesap yapma yetisi olarak akli inkâr etmek değil, her şeyden soyutlanmış, bağlamsız ve önyargısız bir araç olarak aklın gerçekte tutkuları yansıttığını göstermektir. Çünkü bütün insanlarda ortak olan, önyargılardan arınmış bir akıl yürütme imkânsızdır. Akıl her zaman belirli önyargı(lama)lar içinde, değer-bağımlı kültürel bağlamlarda iş görür. Dolayısıyla, önyargılardan arınmış, gerçeğin sesi olan bir akıl ve akılcılık savunusu sadece bu savunuyu yapanın tutkularını, ihtiraslarını yansıtır.²⁵ Bu sebeple, böyle bir

---

²³ Hemen hemen her alandaki farklılıklarına rağmen, Aydınlanma'yı bir 'süreç' ve 'idea' olarak ele alan bu genel yargıya karşıt, Aydınlanmayı, felsefesi, özellikle bilgi kuramı açısından çeşitli düşünürler çerçevesinde inceleyen bir çalışma için bkz. Fehmi Başkan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000. "Aydınlanma' denilenin ise tamamen efsane olduğunu; gerçekte böyle bir olayın vuku bulmadığını, bunun Aydınlanma'ya inanan entelektüellerin zihninde sadece bir illüzyon olduğunu delillendirdim." s. 275.

²⁴ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 35-38.

²⁵ Burke'e göre, akıl adına eski önyargıları ve geleneksel unsurları reddetmeyi öneren filozoflar, gerçekliği kavrama yetisini yitirmiş, tutkularının ('ideolojilerinin' olarak da okunabilir) esiri olmuş kişilerdir: Edmund Burke, "A Letter to a Noble Lord on the Attacks Made upon Mr. Burke and His Pension in the House of Lords", *Selected Writings and Speeches*, ed. Peter J. Stanlis, Washington, D.C.: Regnery Publishing, 1997, s. 692-694.

akılcılık aslında belirli çıkarların korunmasına ilişkin söylemsel bir araçtır; iddia edildiği gibi gerçeğin evrensel dışavurumu değil.

Burke'e göre, bilgi üretim süreci hayatın karmaşıklığını yansıtan çok yönlü bir süreçtir. Rasyonalistler bu durumu dikkate almamakta ve karmaşıklığı basite indirgeyen kaba bir yaklaşım sergilemektedirler. Soyut bir akıldan hareket etmek gerçek bilgiye ulaşmada faydasız olduğu kadar zararlıdır da. Çünkü gerçekliğin yapısı aklın ilkelerine uymayan yönler içerir. Bu sebeple, sadece soyut akıldan hareketle bilgi edinmek gerçekliğin farklı yönlerini aklın kategorilerine mahkum etmektir. Burke bilgi üretim sürecinin temel unsuru olarak aklın yanına tahayyülü/ingeleme (imagination) koyar. Çünkü insan aklı hiçbir zaman boşlukta bulunmaz; aklın içinde çalıştığı bir 'ahlâkî tahayyül/ingelem (moral imagination)²⁶ vardır. Oysa rasyonalistler 'ahlâkî tahayyülün/ingelemi *gardıropu*'ndan üretilmiş, insanların kalplerinin derinliklerinde yer etmiş, çıplak ve ürpertici doğamızın kusurlarını örtmek ve bizim gözümüzde onu saygın bir konuma yükseltmek için zorunlu olan bu geleneksel unsurları 'gülünç, saçma ve modası geçmiş' bularak bir kenara fırlatırlar.²⁷ Burke, rasyonalistlerin aşağıladığı gelenekler, örf ve adetler, tutum ve davranışlar, ritüeller, ortak inançlar, semboller vs. gibi toplumun geleneksel unsurlarını, bir toplumun ahlâkî imgelemine oluşturan birimler olarak görür. İmgelem algılamada önemli bir rol oynar. Çünkü bir şeyi algılamak aynı zamanda o şeyi tasavvur etmeyi, kavramayı gerektirir. Kavrama ise imgelemin meydana getirdiği anlam bütünlükleri içinde gerçekleşir. Dolayısıyla imgelemin olmaması, anlamsız bir dağınıklık/heterojenlik anlamına gelir. Burke'ün imgelemin yaratıcı niteliğinden bahsetmesi, onun dağınıklığı toparlayan, şeylere şekil veren, onları anlamlı bütünlükler haline getiren yapısından kaynaklanmaktadır. Bir diğer deyişle, duyumsal (sensory) malzemeye anlam ve düzen veren imgelemdir; gerçekliği algılamamız imgelem çerçevesinde, imgelemin yardımıyla gerçekleşir. Kısacası imgelemin bilgi sürecine öncel (pre-cognitive) olan önemli bir işlevi vardır.

Bu bağlamda, Burke'ün rasyonalizm eleştirisinde en fonksiyonel kavramlardan bir tanesinin, imgelemin önemli bir parçasını oluşturan 'önyargı (prejudice)' olduğunu söyleyebiliriz. Önyargı tarihsel süreç içinde

²⁶ Burke, *Reflections on the Revolution in France*, s. 77.

²⁷ A.g.e., s. 77.

oluşan bilgeliğin, hikmetin içinde cisimleşir; soyut akılla anlaşılmayabilecek erdemleri içinde barındırır.²⁸ Önyargı bireylere sosyalleşme sürecinde her yerden geldiği için (aile, eğitim vs.), önyargıdan kaçınmak mümkün değildir. Çeşitli şekillerde edindiğimiz önyargılardan bağımsız işleyen bir akıl düşünülemez. Önyargılardan arınmış bir akılcılık iddiasında bulunanlar sadece kendilerini kandırırılar. Yaptıkları şey, reddettiklerini söyledikleri önyargılar yerine yenilerini koymaktan ibarettir. Ancak, tarihsel sürecin ürünü olan önyargılar bir anda yenisiyle değiştirilemezler. Bu yön-
deki bir girişim mevcut düzende onarılmaz hasarlar yaratır. Kısacası Burke'ün düşüncesinde, eski önyargılar akıl için, önyargılardan arınmış olma iddiasındaki yeni yaklaşımlara göre, iradenin keyfliliğini önleyerek tarihsel sürekliliği sağlamada daha uygun bir çerçeve sunar.²⁹

Görüldüğü üzere, Burke'ün bilgi sürecine ilişkin düşünceleri düzen anlayışından bağımsız değildir. Çünkü bu kültürel unsurların oluşturduğu 'ahlâkî imgelem', toplumu oluşturan bireylerin kalplerinde ve akillarında (ya da akillarının işleyişinde) kök salmıştır. Bireyler bu ahlâkî imgelemin oluşturduğu çerçevede düşünür ve davranırlar. Kısacası *ahlâk ve düzenin* temelinde bu ahlâkî imgelem bulunur. Bu sebeple bunu göz önüne almayan rasyonalist bir yaklaşımın sonucu ahlâkın ve toplumsal düzenin altını oymak olacaktır.³⁰

Bu anlayışın politik sonucu 'insan hakları', 'demokrasi', 'eşitlik' vb. gibi kesin siyasal ideallerden ya da formüllerden hareket ederek, toplumsal yapının ürettiği imgelemi göz ardı eden hareketlerin toplumsal

²⁸ *A.g.e.*, s. 87.

²⁹ Burke'ün akıl ve önyargıya ilişkin söyledikleri, eski önyargılara mutlak bağlılığı salık veren bir yaklaşım olarak anlaşılmalıdır. Çünkü bu durumda akıl, yaratıcı niteliğini yitirmekte ve özne olarak insan, kontrol edemediği tarihsel yapıların/güçlerin pasif taşıyıcısı olmaktadır. Burke'ün eleştirisi aklın kullanılmasına değil, akıl adına aklın dışındaki her şeyin kolayca bir kenara bırakılmasına. Çünkü Burke'e göre insanî ve toplumsal olan şeyler rasyonel olmayan çeşitli yönleri de içerir. Dolayısıyla, doğru bir yargı için araçsal akıldan daha fazlası gereklidir.

³⁰ Burke'ün bu yaklaşımı, ilk dönem eserlerinden biri olan tamamlanmamış bir tarih çalışmasındaki, İngiltere'nin Hristiyanlaşmasına ilişkin değerlendirmesiyle uyum içindedir. Burke burada Papa Gregory'nin İngiltere'nin Hristiyanlaşmasını, pagan unsurları bir anda yok etmeyerek tedricî şekilde sağlamlasını övmektedir. Yeni kiliselerin yanında uzun süredir var olan pagan tapınakları da varlığını korumuş, pagan ritüelleri ve gelenekleri yeni Hristiyan unsurlarla birlikte devam etmiştir. Burke Papa Gregory'nin bu politikasını, insan doğasının doğru anlaşılmasına örnek olarak vermektedir. Çünkü bu tedricî değişim politikası, pagan unsurların oluşturduğu imgelemi bir anda yıkarak, insanların dünya görüşlerinin temellerini sarsmamıştır. Paganların mevcut dünya görüşlerinin temelinde yer alan imgelemin korunması, değişimin yaratacağı olumsuzlukları en aza indirmiştir. Bkz. Edmund Burke, "An Essay toward an

düzen için zararlı olduğudur. Burke'e göre, Fransız devrimcilerinin yaptığı da bundan başka bir şey değildir. Burke için, bütün devrimlerin en önemlisi 'duygularda, tutumlarda/davranışlarda ve ahlâkî fikirlerdeki devrim'³¹dir; Fransız Devrimi'nin en önemli ve tehlikeli özelliği de böyle bir devrimi amaçlamasıdır. Fransız Devrimi'nin teröründen çok Devrimci Meclis'ten geçen yasaların toplumsal yapıya vereceği zarar önemlidir. Burke'ün vurgusunun, bugünkü tartışmalar açısından düşünersek 'kültürel unsurlar'a yönelik olduğunu söyleyebiliriz.* Burke'e göre, ekonomik ya da siyasal yapı bu kültürel çerçeve içinde anlam kazanır. Bireylerin düşünme tarzları, davranışları, duyguları, karakterleri bu kültürel unsurlar içinde şekillenir. Bu sebeple bu kültürel çerçeve ya da ahlâkî imgelemin dışında ve üstünde kabul edilen bir akıldan hareketle çözümlenme yapmak, Burke'e göre insanın kendini Tanrı yerine koyma kibirliliğini göstermesinden kaynaklanmaktadır ve yıkıcı sonuçlar doğurması kaçınılmazdır. Burke'ün desteklediği çözümlenme mevcut ahlâkî imgelemin dışına çıkarak değil içinden yapılan çözümlenmedir. Sağlıklı bir değişim de aynı şekilde ahlâkî imgeleme dışsal değil içsel bir noktadan hareket etmelidir.

VE PRATİK SİYASET**

Burke için siyaset, reel toplumsal çeşitliliğin sonucu olan farklı çıkarların mevcut düzen ve o düzen içinde oluşan anlamı bozmayacak yöntemlerle en iyi şekilde uzlaştırılmasıdır. Bu sebeple, siyasetin ilkelerini bir kitap içinde toplamak imkânsızdır. Çünkü siyaset tarihsel durumlara bağlı olarak özgürlükle-zorunluluğu uyumlu bir birlik içinde sağlamayı amaçlayan incelik gerektiren pratik bir bilimdir. Burke'ün bu yaklaşımının araç-amaç ilişkisine dayalı basit bir pragmatik siyaset anlayışına dayalı ol-

---

Abridgement of the English History in Three Books", *Selected Writings and Speeches*, ed. Peter J. Stanlis, Washington, D.C.: Regnery Publishing, 1997, s. 86-89.

³¹ Burke, *Reflections on the Revolution in France*, s. 80.

* Bu tespit bazı yorumcuların Burke'ü 'kültürel muhafazakâr' olarak nitelemesine yol açmıştır. Bu değerlendirmeye göre, Burke'ün muhafazakârlığı gerici değil ilerici bir öze sahiptir ve anti-modern olmaktan çok modernitenin kendini tahkiminde işlevsel olan kültürel muhafazakârlığı vaz eder.

** Bu bölüm Burke'ün Fransız Devrimi değerlendirmesine nispeten daha az bilinen, İngiltere'nin Amerika ve Hindistan politikası bağlamındaki bazı düşünceleri hakkındadır. Fransız Devrimi'ne ilişkin düşünceleri ise ayrıntılı bir şekilde incelenerek, hakkını verebilmek için ayrı bir çalışmada ele alınacaktır.

duğu düşünülmemelidir. Tarih ve gelenekte içkin olan bir bilgeliğe, pratik aklın erdemine, insanın kötülüğe eğilimli doğasının bilincinden kaynaklanan tevazusuna, yöneticilerin kamusal siyasaları mevcut ahlâkî imgelemi düşünerek uygulamalarına dayalı bu yaklaşım, kendisini Burke'ün karşı karşıya kaldığı pratik siyaset sorunlarına bakışında göstermektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla ele aldığımız Burke'ün rasyonalizm eleştirisinin, siyasal alana nasıl yansıdığını, etkisini nerede gösterdiğini daha iyi anlamak için, Burke'ün etkili bir siyasetçi olarak döneminin önemli politik çatışmalarına nasıl yaklaştığını, neleri savunduğunu ele almak gerekir. Parlamentoda Burke'ü öne çıkaran ilk olay Amerika'da kurulmuş olan İngiliz kolonileri sorunu olmuştur. Stuartlar zamanında başlayan İngiltere'den Amerika'ya göç ile İngiliz Tacı'na ait olan topraklarda, ayrıcalık bağışlayan bir kral fermanıyla kurulan koloniler, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe güçlü hale geldiler. İngiltere bu kolonilerin gücünü kendine rakip olarak görerek bir dizi sömürgeci yöntem uygulamaya başladı. Bazı malların kolonilerde üretimini yasakladı, kolonilerin ticaretine sınırlar koydu ve en önemlisi de kolonilere çeşitli vergiler yükledi. Sonuçta savaşa (1775-1783) yol açacak olan bu çatışmada temel problem kolonilerin İngiliz Parlamentosu'nun koyduğu vergilere direnmesiydi. Parlamento, kolonilere imtiyaz veren fermanların onları İngiliz Tacı'nın uyrukları olarak tanımlaması sebebiyle istediği şekilde vergi koymaya hakkı olduğunu düşünüyordu. Koloniler ise İngiliz Parlamentosu'nun kendi yönetimlerine ilişkin meşruluğunu genel olarak kabul etmekle birlikte, kendi rızaları ya da katılımları olmaksızın vergi koyulmasının İngiliz uyruklarının geleneksel hak ve özgürlüklerinin ihlâli anlamına geldiğini savunuyorlardı (no taxation without representation).

Burke, Ocak 1766'da parlamenter olmasından sonra parlamentoda yaptığı konuşmalarda, üyesi olduğu Whig grubunun görüşünün önde gelen savunucusu olarak, III. George ve Torylerin kolonilere ilişkin politikasını eleştirmiş ve kolonileri destekleyen açıklamalar yapmıştır. Burke kolonilere ilişkin uzlaşmacı bir politikayı savunurken, soyut hak temelli argümanların sınırlılıklarına ve somut çatışmayı çözmedeki yetersizliklerine vurgu yapar. Buna göre, her iki yandan da yükselen teorik argümanlar uzlaşmayı engellemekte, çözüm yönünde katkı sağlamaktan çok

çatışmayı beslemektedir.³² Burke'ün bu çatışan hak iddialarına yaklaşımı, legalizmi aşan bir bakış açısına dayanmaktadır. Burke'e göre, İngiltere'nin Amerikan kolonilerine ilişkin politikası, onların ahlâkî imgelemine, dünya görüşünü daha güncel bir kavramla ifade edersek, 'anlam haritaları'nı dikkate alan bir politika olmalıdır. Çünkü Amerikalıların mevcut durumu algılayışları ve kişilik özellikleri bu imgelem içinde şekillenmektedir. Burke'e göre, kalıcı çözümler bulmak ve etkili bir yönetim sergilemek için bu hususlara duyarlı olmak gerekir. Amerikan politikasını yönlendirmesi gereken temel düşüncenin, Amerika'nın nüfusu ve ticarinden çok 'mizacı ve karakteri'ni dikkate alması gerekir. Burke'e göre, Amerikan karakterinin çeşitli özellikleri arasında en baskın olanı 'özgürlük ruhu' ya da 'özgürlük aşkı'dır.³³ Bu özellik büyük ölçüde İngiliz kökenlerinden gelmektedir ve onu algılayışları da İngiliz geleneğine dayanır. Bu gelenek 1215 tarihli Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı)'dan 1689'da parlamentonun kabul ettiği 'Bill of Rights' (Haklar Yasası) adıyla tarihe geçen yasaya uzanan süreçte oluşmuştur. Haklar Yasası'na göre, kralın, vergi toplayabilmesi için parlamento yoluyla halkın rızasını alması gerekir. Ayrıca, fermanlar yasalara aykırı olamaz; yani parlamentonun yaptığı yasalar, kral dahil herkesi bağlar. Magna Carta'dan beri gelen süreçte kişilerin rızası olmadan mülkiyete müdahale edilmesi tiranlaşma işareti olarak görülmüştür.

Burke'e göre soyut özgürlük diğer saf soyutlamalar gibi bir anlam taşımaz. Özgürlük somut biçimlenişi içinde anlam taşır ve her ulus kendi mutluluğunun kriteri olarak bunu kendisi oluşturur.³⁴ İngiltere'de erken dönemlerden beri özgürlük için verilen büyük mücadeleler hep vergi sorununu çerçevesinde somutlaşmıştır. Dolayısıyla, İngilizlerin torunları olan Amerikalıların vergi konusuna aşırı düşkünlükleri aslında tamamıyla geleneksel İngiliz özgürlük anlayışının bir ifadesidir. Kolonilerin özgürlük ve vergi arasında kurdukları ilişki onların ahlâkî imgelemine önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu durum Amerikalıların anlam dünya-

³² Edmund Burke, "Conciliation with America", *Pre-Revolutionary Writings*, ed. Ian Harris, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

³³ *A.g.e.*, s. 221, 227 ; Gerald W. Chapman, *EDMUND BURKE -The Practical Imagination-*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1967, s. 21-22.

³⁴ Burke, "Conciliation with America", *Pre-Revolutionary Writings*, s. 220-222.

sında özel bir yere sahiptir ve basit bir şekilde değerlendirilmemelidir.³⁵ Oysa İngiliz hükümetinin (Torylerin) politikaları bunları dikkate almamakta, Amerikalıların vergi konusundaki tepkisini İngiliz yönetiminin meşruluğuna yönelik bir meydan okuma olarak görmekte ve bunu çatışma sebebi saymaktadır. Torylere göre, bu konuda bir taviz verilirse daha büyük bir meydan okumayla karşılaşmak kaçınılmazdır. Burke'e göre ise, hükümetin konuya bu şekilde yaklaşması Amerikan kolonileri probleminin yönetilebilirliğini yok etmektedir. Burke Amerikalıların 'özgürlük ruhu'na ilişkin argümanını koloni halkının dinsel inançları ve sosyolojik yapısı açısından da ele alarak kültürel açıdan açıklamaya çalışır. Buna göre, Amerikan Hristiyanlığı'nın Protestan doğasının özgürlüğe yaptığı vurgu, şaşırtıcı derecede çok Amerikalının hukuk eğitimi almış olması ve koloni yasama kurullarının çoğunluğunun hukukçulardan oluşması özgürlük ve özgürlük ihlallerine olan duyarlılığı arttırmaktadır.³⁶

Kolonilerin tepkisi İngiltere ile ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir ve bu noktada çatışmaya sebep olan İngiliz Parlamentosu'nun politikalarıdır. Burke'e göre İngiliz hükümetinin 1764'te kolonilere vergi yüklemesi, kolonilere ilişkin geleneksel politikadan bir sapma ve 'büyük bir yenilik'tir. Burke için reform kaçınılmaz ve gerekliyken, değişim ya da yenilik zararlı ve sorun yaratıcıdır.³⁷ Bu konuda da aynı olmuş, parlamento-nun getirdiği yenilik zararlı sonuçlar doğurmuştur. Burke, İngiltere'nin geleneksel koloni politikasını, ahlâkî açıdan ve pratik faydası açısından savunmaktadır. Buna göre geleneksel İngiliz hak ve özgürlüklerinin İngiltere'de olduğu kadar Amerika'da da korunması gerekir. O'Gorman'a göre, Burke için özgürlük Britanya İmparatorluğu içinde parçalanamaz. Eğer Amerika'da yok olursa, İngiltere'de olduğu gibi kalması mümkün

³⁵ Burke, değerlendirmesinde, Amerikalıların kültürel bağlarına vurgu yapar. Burke için bunlar '(h)ava kadar hafif olmasına rağmen demir kadar sağlam bağlantılar oluşturur." Bkz. O'Gorman, *Edmund Burke - His Political Philosophy*, s. 71.

³⁶ Burke, "Conciliation with America", *Pre-Revolutionary Writings*, s. 223-228.

³⁷Bu bağlamda, Burke'ün 'yenilik (innovation)' ve 'değişim (change)' kavramlarını 'reform (reform)' kavramından özenli bir şekilde ayırdığını belirtmek gerekir: Değişim nesnelerin özünü değiştirir ve tesadüfen onlara eklenmiş olan kötülüklerle birlikte temeldeki iyiliklerini de bir kenara atar. Reform ise nesnelerin özünü ve temeldeki iyiliklerini yok etmez; ilacı doğrudan şikâyet edilen yaraya uygular. Burke'e göre, değişim bir yeniliktir. Yenilik çıkarmak ya da değişiklik yapmak reform yapmak değildir. Örneğin, Fransız devrimcileri her şeyden şikâyetçi oldular ve reform yapmayı reddettiler; değiştirilmemiş hiçbir şey bırakmadılar. Bkz. Burke, "A Letter to a Noble Lord on the Attacks Made upon Mr. Burke and His Pension in the House of Lords", *Selected Writings and Speeches*, s. 675-676. Burke metinlerinde 'değişim' kelimesi çoğu zaman bu

değildir. Burke'e göre, farklı kolonilerinizde farklı haklara ve farklı bir güvenlik anlayışına sahip olamazsınız. Kolonilerdeki hak ve özgürlük problemi sadece onlara ilişkin değildir, doğrudan İngiltere'ye ilişkindir.³⁸

Burke'ün yazı ve konuşmalarında önemli yer kaplayan diğer bir konu da Hindistan politikasına ilişkindir. Bu konuya ilişkin yorumları İngiltere'nin Hindistan politikasına olduğu kadar, Hindistan'ın ve daha geniş bir perspektifle Doğu'nun kültürüne, geleneklerine ve yönetimine dair değerlendirmeleri de içerir. Parlamenter olarak, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki faaliyetlerini eleştirmiş ve şirkete önde gelen yöneticilerinden Warren Hastings'ın yargılanması için çabalamıştır. Bu konu Burke'ün kariyerinde geçici bir uğrak değil sürekli bir mücadele halini almıştır.³⁹ 1783'te Charles James Fox'un, Burke'ün desteği ve teşvi-kiyle parlamentoya verdiği yasa önerisi İngiltere'nin Hindistan'daki eylemlerini keyfilikten kurtarmayı amaçlamıştır.⁴⁰ Çünkü bu dönemde Hindistan, Amerikan kolonilerinden farklı olarak resmî bir koloni statüsüne sahip değildi ve birbiriyle çatışan zayıf yerel güçlerin dolduramadığı iktidar boşluğunu, ticarî amaçlarla kurulmuş İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi askerî güç kullanarak doldurmaktaydı. Ancak bu noktada bir keyfilik ve kuralsızlık oluşmuştu. Çünkü şirketin kazancı ticarete değil, yerel iktidar odakları üzerinde kurduğu baskıyla son kertede Hindistan halkı üzerinden elde ettiği haraca dayalı servetler olmuştu. Kısacası şirket yöneticileri ne Hindistan prenslikleri ve halkının kurallarıyla, ne İngiliz kurallarıyla ne de adaletin yüce yasalarıyla bağlıydılar. Kısa sürede büyük servetler elde etme çabası, *de facto* olarak Hindistan'ı yöneten bu yöneticilerde temel amaç haline gelmişti.

Yöneticiler keyfi iktidarlarının şemsiyesi altında yürüttükleri sömürü politikalarını ve kullandıkları şiddet yöntemlerini Hindistan'ın koşulla-

---

kavramsal ayırım göz önüne alınmadan kullanılmaktadır (bu yazının diğer kısımlarında olduğu gibi).

³⁸ O'Gorman, *Edmund Burke –His Political Philosophy-*, s. 73.

³⁹ Çeşitli yorumcular, Burke'ün bu mücadelesini, 'keyfi iktidar'a karşı verdiği mücadelenin en açık örneklerinden birisi olarak görmektedir. Bkz. Steven James Wulf, *Political Scepticism: Philosophical Scepticism in Hume, Burke, and Oakeshott's Political Thought*, PhD Dissertation, Yale University, May 2001, s. 50-52. Burke'ün bu konuda, üyesi olduğu Whig grubunun politikalarından belirli dönemlerde ciddi biçimde ayrılmakta tereddüt etmediğini de belirtmek gerekir. Özellikle 1772-73 yıllarında Burke'ün Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerinin sınırlanması ve yeniden düzenlenmesine ilişkin mücadelesi, Whig grubunun politikasına tamamiyle terstir.

⁴⁰ Edmund Burke, "Speech on Mr. Fox's East India Bill (1 December 1783)", *Selected Writings and Speeches*, s. 439-440.

ları⁴¹ ve kendilerine tanınan imtiyazların gereği⁴² olarak savunmaktaydılar. Burke'ün değerlendirmesi ise Amerikan kolonileri ile ilgili yorumlarına paralellik göstermekte ve yerel halkın gelenek, inanç ve kurallarına atıfla ahlâkî imgelemi vurgulayan bir çerçeveye oturmaktadır. Burke için Hindistan'da yaşananlar, Amerika'da olanlar gibi yalnızca burası ile ilgili değildir; doğrudan doğruya İngiliz toplumunun karakterini, dolayısıyla, siyasal kültürünü etkilemektedir.

Burke'e göre Hindistan, Batı dünyasından çok önce medeniyetin inceliklerine sahip olmuş bir halka sahiptir. Bu sebeple yerel halkın kültürünü ve inançlarını dikkate alan bir çözümleme yapmak ve Hindistan'a ilişkin siyasaları bu çözümlemeden hareketle oluşturmak gerekir. Oysa Doğu Hindistan Şirketi'nin uygulamalarının yarattığı kaotik ortam, yerel halkın hak ve özgürlüklerinin gasp edilmesine ve Hindistan'ın adaletli ve etkili bir şekilde yönetilmesinin engellenmesine yol açmaktadır. Çünkü Hindistan'ı yöneten bu kâr amaçlı şirketin, onunla hiçbir doğal bağı bulunmamaktadır. Burke'e göre, İngilizler uzun yıllardır Hindistan'da bulunmalarına rağmen ne yerli halk ile ne de bu coğrafya ile sosyal bağlar kurmuşlardır. Ticaret ve sömürü temeline dayalı geçici olarak gördükleri bu ilişki onların eylemlerini kendi kişisel çıkarlarını aşan anlamlı bir ahlâkî bağlama oturtmalarını engellemiştir. Bir Whig olarak Burke'ün eleştirileri, tabii ki, özünde ticarî gelişmeye karşıtlık bağlamında yer almaz. Tam tersine, Burke, İskoç Aydınlanması'nın önemli bir kategorisi olan 'ticarî toplum (commercial society)' idealini benimser. Burke ticaretin insanî ve ahlâkî sorumluluklardan kopuk çıplak güç ilişkileri içinde ele alınmasını, yerel halkların sömürü nesnelere olarak görülmesini ve bu yaklaşımın insan ilişkilerini belirleyen temel perspektif haline gelmesini eleştirmektedir. O'na göre Hindistan'da yaşananlar bunun bir örneğidir. İngiliz Şirketi'nin ticarî çıkarları Hindistan'daki geleneksel kurum ve kuralların, örf ve âdetlerin, inançların olduğu kadar, İngiliz köklerinde bulunan ahlâkî kuralların da üstüne çıkmıştır.

Burke, bu bağlamda, Hindistan'ı daha önce fetheden Araplar, Tatarlar ve Perslilerin yaptıklarını İngilizlerinkinden ayırmaktadır. Buna göre bu kavimler Hindistan'da yerleşmiş ve çocuklarını burada yetiştirerek kuşaklar arası sosyal bağları kurmuşlar, yaşadıkları yeri kendilerinin yapı-

⁴¹ Edmund Burke, "Speech in Opening, Second Day (16 February 1788)", *Selected Writings and Speeches*, s. 476.

⁴² Burke, "Speech on Mr. Fox's East India Bill (1 December 1783)", s. 443-444.

rak benimsemişlerdir. Bu bağlar onların dünya görüşlerini ve ahlâkî sorumluluklarını şekillendirmiştir. Burke'e göre bu durum, 'toplumu' ve 'yerli halk ile herhangi bir duygudaşlığı' olmayan, yalnızca kendi servetini oluşturup İngiltere'ye dönmeyi amaçlayan İngiliz yöneticiler için geçerli değildir.⁴³ Burke'e göre, sosyal bağların içinde şekillendiği gelenekler ya da örfler davranışları sınırlamada yasalardan daha önemli/etkili olabilir. Oysa Hindistan'daki İngilizler için böyle bir ortak sosyal yapı oluşturulamamıştır ve yerli halka yönelik tutumları ahlâkî bağlamını yitirmiş bir kuralsızlık içinde şekillenmiştir.

Bu noktada Burke'ün 'gelenek' ve 'yerel olan'a ilişkin vurgusunun kendisinin 'coğrafi ahlâk' olarak adlandırdığı 'ahlâkî görecelik' anlayışını kabul etmeye götürmediğinin altını özellikle çizmek gerekir. Burke, İngiliz Şirketi'nin yöneticilerinin Hindistan'daki eylemlerini Asya ve Avrupa'daki ahlâkî standartların farklılığından hareketle savunmalarına karşı çıkmaktadır. Hindistan koşullarının eylemlerini meşru ve doğru kıldığını söyleyen yöneticilerin bu anlayışını Burke 'coğrafi ahlâk' anlayışı olarak isimlendirir ve reddeder. Burke'e göre insanın ahlâkî görev ve sorumluluklarını enlem ve boylam numaraları değil evrenin yüce yöneticisiyle olan ilişkisi belirler. Bu sebeple ahlâkî yasalar her yerde aynıdır. İngiltere'de yolsuzluk, hile, zulüm ve baskı olarak görülen eylemler Hindistan'da doğru olarak görülemez. Burke söylediklerinin 'teknik biçimler' olarak değil onların ardında yatan 'özler' olarak alınması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla, evrensel ahlâkî standartlar her yerde aynı yasaların uygulanmasını gerektirmez. Bu ahlâkî özlerin her ülkedeki teknik formu, o ülkenin geleneklerine, inançlarına, kültürüne kısacası ahlâkî imgelemine göre değişebilir. Örneğin, İngiliz yasaları Hindistan'da uygulanmak için uygun olmayabilir; hatta bu yasaların seçici uygulanması, Doğu Hindistan Şirketi örneğinde görüldüğü gibi yerel halk üzerinde baskı kurmanın aracı haline de gelebilir.⁴⁴ Şirketin eylemlerini savunanların temel argümanı ise, Hindistan'daki geleneklerin, iktidar yapılarının ve kuralların despotik olduğu, halkın bu tür yapılara alıştığı ve onları başka türlü yönetmenin mümkün olmadığı yönündedir. Aslında bu dönemde Avrupa'da Doğu toplumlarının yönetimlerinin despotik olduğuna dair yaygın bir kabul vardır. Bunun doğru olmadığını iddia eden Burke, bu genel inanca karşı çıkararak onu çürütmeye çalışır. Burke aktif

⁴³ A.g.e., s. 451-454.

bir parlamenter olarak Asya toplumları, yönetimleri, dinleri ve yasalarına ilişkin birçok çalışmaya iştirak etmiştir. Bu çalışmalarına dayanarak Asya'daki ülkelerin yönetim biçimlerinin despotizm olduğunu söylemekten daha yanlış bir şey olmadığını iddia eder. O'na göre, Asya halklarının; yasalara, haklara ve özgürlüklere sahip olmadığını söylemek tamamen asılsızdır. Tam tersine, "Doğu yönetimleri keyfi iktidar (arbitrary power) hakkında hiçbir şey bilmezler"⁴⁵. Burke'e göre bu, özellikle Müslüman ülkelerin yönetimleri (Mahomedan government) için çok açıktır. Tanrı vergisi olduğuna inanılan kurallar, Hristiyan egemeni bağlayan kurallardan daha güçlü yaptırımlara sahiptir. Kurallar hukukun ve dinin ikili yaptırımına sahiptir ve yöneticilerin eylemlerini sınırlayarak iktidarın keyfiliğini engeller. Ayrıca kuralları yorumlayan bir hukukçular/ulema sınıfı olduğu için yöneticiler istedikleri gibi yorum yapamazlar.⁴⁶ Kısacası Burke'e göre, Asya toplumları, Batı'da düşünüldüğü gibi sınırlanmamış keyfi iktidarı ifade eden despotik yönetimler değildir. Teoride ve pratikte yöneticilerin eylem alanlarına ilişkin kurallar ve sınırlamalar vardır. Her ülkede olabilecek keyfi iktidar eğilimleri Asya yönetimlerinin doğasını değil, bu doğadan bir sapmayı yansıtır.

Sonuç olarak, Burke'ün değerlendirmelerinin, Tanrı vergisi evrensel standartlara olan inancıyla Burke'e yönelik doğal hukukçu yaklaşımı destekleyen unsurlar içerdiği gibi, farklı yerel geleneklere yaptığı vurgularla beşerî/yerel standartlara ilişkin unsurlar da içerdiğini söyleyebiliriz. Ancak, Burke açısından bu ikisi arasında bir çelişki yoktur. Burke evrensel ahlâkî ilkeler adına 'coğrafi ahlâk' eleştirisi yaparken aynı zamanda yerel olana yaptığı vurgu ile farklı kültürleri ve o kültürlerin meşruluğunu tanıyan bir yaklaşım sergiler. Çünkü Burke için evrensel, soyut olarak değil tikellikler içinde kendini gösterir; evrensel olan yerelliklerle aktüelleşir. Yerel, zorunlu olarak evrenseli tamamıyla temsil etmez; ancak, iradeyi sınırlayıcı etkisiyle ahlâkî davranışın oluşmasını sağlar; özgürlük için gerekli olan karşılıklı zorunlulukları ifade eder. İnsan sosyal unsurların oluşturduğu yerelliği tecrübe ederek evrenselin ne olduğunun bilincine ulaşır.

⁴⁴ Burke, "Speech in Opening, Second Day (16 February 1788)", s. 476.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 480.

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 477-481. Burke parlamentodaki bu konuşmasında, kendisine Kuran'dan keyfi iktidara yönelik bir ifade gösterilmesi durumunda, bu kitabı okumasının ve Asya toplumlarına dair çalışmalarının boşuna olduğunu kabul edeceğini belirtir.

KAYNAKÇA

- BAYKAN, Fehmi. *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, İstanbul: Kaknüs yayınları, 2000.
- BENETON, Philippe. *Muhafazakarlık*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- BURKE, Edmund. *Reflections on the Revolution in France*, Oxford – New York: Oxford University Press, 1993.
- “Conciliation with America.” *Pre-Revolutionary Writings*, ed. Ian Harris, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- “A Letter to a Noble Lord on the Attacks Made upon Mr. Burke and His Pension in the House of Lords.” *Selected Writings and Speeches*, ed. Peter J. Stanlis, Washington, D.C.: Regnery Publishing, 1997.
- “An Essay toward an Abridgement of the English History in Three Boks.” *Selected Writings and Speeches*.
- “Speech on Mr. Fox’s East India Bill (1 December 1783).” *Selected Writings and Speeches*.
- “Speech in Opening, Second Day (16 February 1788).” *Selected Writings and Speeches*.
- CEVİZCİ, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- CHAPMAN, Gerald W. *EDMUND BURKE –The Practical Imagination–*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1967.
- ÇİĞDEM, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997. *Taşra Epiği*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2001.
- COWIE, Leonard W. *EDMUND BURKE 1729-1797 A Bibliography*, London: Greenwood Press, 1994.
- FREEMAN, Michael. *Edmund Burke and the Critique of Political Radicalism*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- GRANDY, Clara I. *Edmund Burke, A Bibliography of Secondary Studies to 1982*, New York: Garland Publishing Co., 1983.
- GRAY, Christopher M. “Enlightenments and Counter-Enlightenments,” *Orbis*, Volume 48, Issue 1, Winter, 2004.
- HAMPSHER-MONK Ian. *The Political Philosophy of Edmund Burke*, London: Longman, 1987.
- KANT, Immanuel. “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Yanıt (1784).” Seçilmiş Yazılar, çev. Nejat Bozkurt, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1984.
- MACINTYRE, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Indiana: University of Notre Dame Press, 1984.
- NISBET, Robert. “Muhafazakarlık,” çev. Erol Mutlu, der. Tom Bottomore-Robert Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.

- O'GORMAN, Frank. *Edmund Burke –His Political Philosophy-*, Bloomington & London: Indiana University Press, 1973.
- ÖZİPEK, Bekir Berat. *Muhafazakârlık –Akıl Toplum Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 2004.
- PAINE, Thomas. *İnsan Hakları*, çev. Mehmet Osman Dostel, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.
- PAPPIN III, Joseph L. *The Metaphysics of Edmund Burke*, New York: Fordham University Press, 1993.
- TÜRK, H. Bahadır. "İdeoloji." ed. Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yay. 2003.
- VIERECK, Peter. *Conservatism: from John Adams to Churchill*, Princeton: Van Nostrand Reinhold Comp., 1956.
- WELSH, Jennifer M. *Edmund Burke and International Relations –The Commonwealth of Europe and the Crusade against French Revolution-*, New York: St. Martin's Press, 1995.
- WULF, Steven James. *Political Scepticism: Philosophical Skepticism in Hume, Burke, and Oakeshott's Political Thought*, PhD Dissertation, Yale University, May 2001.